

GLESZER NORBERT

ZSIDÓ-BÚCSÚK MA

A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zarándoklatok
átstrukturálódása az ezredfordulón.¹

„A kállói magyar atyafiak »zsidó-bucusu«-nak nevezik ezt az alkalmat, amikor zsidó emberek kegyeletes aktusra gyülekeznek.”
(*Orthodox Zsidó Újság* 1941. március 10./ 5.)

A 19–20. század folyamán a történeti Magyarország területén számos jelentős zarándokhely alakult ki, mely a *zsidó népi jámborsághoz* kötődött. Elsősorban a vidéki zsidóság körében jellemző zarándokgyakorlat változatos képet mutatott. Ezen intenzív zarándokgyakorlatnak 1944-ben a *vészkorszak* vetett véget. A háborút követően ismét megelevenedő zarándoklatoknak az 1950-es évek közepére az újtársadalmi berendezkedés, valamint a hagyományos közösségek, *vészkorszakot* túl élő tagjainak elvándorlása vetett véget.

Az 1990-es évek vallási újjáéledése által biztosított keretek között e zarándokgyakorlat megelevenedése, a benne résztvevő csoportok megváltozása, különböző párhuzamos gyakorlatok és értelmezések megjelenése volt tapasztalható. A *csodarabbikhoz*² kötődő magyarországi hagyományok a zsidóságban átalakulóban vannak, mert átalakult a zsidóság szerkezete, társadalmi struktúrája is.

Írásomban e változó hagyománnyal foglalkozom. E zarándoklatoknak az ezredforduló Magyarországon milyen formái lehettek fel? Ezekben milyen csoportok vesznek részt? A különböző csoportok milyen értelmezéseket alakítanak ki?

Ezek értelmezéséhez azonban elengedhetetlen a korábbi zarándokgyakorlat felvázolása és néhány fontos fogalom változásának bemutatása.

1 A Kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért” szakalapítvány támogatta, amely egyben a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékén dr. Barna Gábor vezetésével valamint az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem liturgiátörténet előadó szakán Oláh János konzulenssége mellett végzett szakdolgozati kutatásom egyik részterülete volt. Ezúton szeretnék köszönetet mondani szakdolgozati konzulenseimnek, valamint mindazoknak, akik bármi módon segítettek a kutatásomat.

2 19. század végi, 20. század eleji keresztény megnevezése e zsidó népi jámborság kiemelkedő, karizmatikus személyiségeinek, ahogyan a zsidó-búcsú is a keresztény környezet által használt fogalom.

A vizsgált zarándoklatok megértéséhez két *T'nách*-i (bibliai)³ fogalom változását kell röviden áttekinteni: a *jámbor* (חַסִּיד / *chászid*) és az *igaz* (קָדִיק / *cádik*) emberét.

Az első *jámborokat* (הַרְאִשׁוֹנִים הַחַסִּידִים / *chászidim hárisonim*), akik pár generáció kevés számú kiválasztottai voltak, a Talmud említi.⁴ Vallásosságuk fokozottabb megélése mellett, szociális érzékenységük vált hangsúlyossá,⁵ de embertársaik érdekében végzett imájuk is fellelhető a *Szóbeli Tanban* (*Torá se-beál pe*). A *Jeruzsálemi Talmud* szerint maga az *Örökkévaló* óhajtja a *jámbor* emberek imáját,⁶ amelyre szárazság idején az eső is megeredhet.⁷

A *jámborokról* alkotott vallási képzetek között a vizsgált jelenség egyik előzményének tekinthető a 12–13. századi németországi zsidó vallásosság. A *chászid* itt ugyanis a „népi vallásosság” értékeinek és ideáljainak továbbvivője, akivel szemben a közösség olyan magas erkölcsi elvárásokat támasztott – a vallástörvények betartása mellett –, mint a világtól elforduló aszkézis, az istenfélelem és a szeretet gyakorlása.⁸ A *chászid* fogalom alakulásának másik fontos állomása a 17–18. század Lengyelországa, ahol a 17. század közepétől a lengyel társadalom feszültségeit a zsidó közösségeken vezették le, melynek eredményeként megsemmisült a vallásgyakorlás alapját képező intézményrendszer és a korábbi közösségi struktúra.⁹ Az új közösségi és vallási igényekre a *chászidizmus* adott sikeres választ, amikor *Báál Sém Tov / Best / Jisráél* ben Eliezer (1698–1760)¹⁰ a *kabbala*¹¹ tanításait a „népi vallásosságba” ültette át. A középkori *talmudi* műveltség és szigorú háláchikus (vallástörvényi) előírások kívánalmaira épülő vallásosságnak – életkörülményeiből fakadóan – eleget tenni nem tudó szegény zsidó rétegek számára Isten – akiben a világ létezik – az extatikus öröm és az egyszerű dolgok révén is elérhetővé vált.

A *T'nách*-ban megjelenő fogalmak új értelmet nyertek: a *chászid*, a *jámbor* még korábban a „kivétel ideálja” volt, az *igaz*, a *cádik* pedig a „norma ideálja”, a *chászidizmussal* a *cádik* egy „tökéletesebb” *chásziddá* vált.¹² Ez a rabbihoz fűződő közösségi igények és funkciók átalakulásával állt összefüggésben. E *népi jámborság* tanításának

3 A תַּנְחִיךְ Tóra (תורה) Próféták (נביאים) és egyéb Szent iratok (כתובים) nevéből eredő mozaikszó.

4 Táánit 8a

5 Misna, Ávot V. 13., Talmud, Bába Kámá 30a

6 Jeruzsálemi Talmud, Bráchet 8a

7 Talmud, Táánit 8a, 23b, 24a, 25a, Jevámot 64a, Chulin 60b; Jeruzsálemi Talmud, Bráchet 9b, Táánit 64a, Toszefta 218b, Mechilta 45b

8 HAUMANN 2002, 50–54.

9 HAUMANN 2002, 45–50., BUBER – PFEIFFER 1943, 113–114.

10 A Jó Név Ismerője, a korabeli kabbalisták titkos társaságának vezetője, melynek létét a chászidizmus kialakulásának kezdetén az ő tevékenysége fedte fel. Báál Sémről lásd még: BORSÁNYI-SCHMIDT 2003: 34–35., DEUTSCH 2002: 158–159., RAJ 1999: 181., ÜNTERMAN 1999: 92–93.

11 Kabbala jelentése „hagyomány” – filozófiai eszmerendszer, amit tévesen gyakran pusztán misztikus jelzővel illetnek. Különböző szentföldi, német- és spanyolországi hagyományokból alakult ki, s csak részben jelent meg írott formában, többnyire közvetett kérdések révén csak beavatottaknak, tehetséges tanítványoknak adták tovább. Legátfogóbb gyűjteménye Mose de Leon műve Széfer hazóhár /A ragyogás könyve/.

12 A cádikok sorában megjelentek a nők is, többnyire özvegyekként vagy cádikok leányaiként. HAUMANN 2002, 58–62.

lényegét ugyanis, amely a „mit” fölé a „hogyan” helyezi, nem lehet írásba foglalni, lényegi valóságában csupán a „megteljesítés” tudja bemutatni. Akiben megtestesül a tanítás, a „Tórává-levés”, azaz életével képviseli a Tóra¹³ tanítását, az a *cádik*, aki maga a Tan.¹⁴ Így a *rebbe* (רַבִּי / rabbi, rebi)¹⁵ a Tóra előírásai szerint élő igaz ember, aki útmutatással szolgálhat a hozzá forduló hívek életében. A *rebbe* szava az, amit a Tóra várna el az embertől az adott élethelyzetben.¹⁶

A *cádik*-képzetek azonban számos változáson mentek keresztül a mozgalom története során. BESTnél a *cádik*ban az Istenhez tapadás *chászid* vágya valósult meg. Tanítványánál és a mozgalom továbbvivőjénél, *Dov Beernél* a *cádik* már kapocs, közvetítő ég és föld között. Ez elméletét *Jákov Joszéf Hákohénnél* vált 1780 körül a *chászidizmus* első irodalmi műveiben. Eszerint a *cádik* „Jákov lajtorjája”, összeköti a földet az éggel, közvetítőként felvisz minden földit, és lehoz minden égit, s ezért cserébe a *chászid*jai gondoskodnak róla. Ezt ültette át a gyakorlatba a *lizszenszki Elimelech* (1717–1787), aki *chászid udvart* hozott létre akkor, amikor már a *chászidizmus*nak nem volt elismert vezére. Őt egymással rivalizáló *chászid udvarok* és a *cádik* szerepéről vallott eltérő nézetek követték. Időközben pedig a *sztrelinszki Uri* (?–1826), a *szeraf*, tanításaival a *cádik*hoz való zarándoklat „elmélete” is kialakult: a *chászid* fő feladatává vált, hogy a *cádikot*, akinek közvetlen szava több üdvösséget ad, mint a *Tan* vagy az ima, felkeresse.¹⁷

A *chászidizmus* a *rabbini* zsidósággal folytatott harc közepette alakult, a 19. század második felére mégis a *rabbinizmus*hoz közeledett, a *cádikok* rabbikká, a rabbik *cádikokká* váltak, míg története *cádik*-dinasztiák, családok története lett.¹⁸

A folyamat eredményeként a *chászidizmus* egyre közelebb került az intézményes *ortodoxiához*, melyben ma a legfőbb konzervatív erőt képezi.¹⁹ A vallási hagyományait tekintve egymástól nagyon eltérő *chászid* irányzatok esetében pedig ennek hatására a *cádikok* korábbi mediatori értelmezése mindinkább háttérbe szorul, s érdemeikre helyeződik a hangsúly, amelyek védelmezik az őket felkeresők közösségét, s hivatkozási alapot képeznek azok számára az *Örökkévaló* előtt.

13 Mózes öt könyve.

14 BUBER – PFEIFFER 1943, 39–41.

15 A *rebbe* a rabbi *jiddis* megfelelője, itt azonban a *chászid* csoportok szellemi vezetőjét jelenti, amivel gyakran azonos jelentésben tűnik fel a *cádik*, azaz a megalapozó emlékezet vallási normái szerint élő igaz ember ideáljának megtestesítője. A vészkorszakot megelőző keresztény szóhasználatban e fogalmak módosult tartalmú szinonimája a mondákban megjelenő „csodarabbi”.

16 POSNER 1994, 80–81.

17 BUBER – PFEIFFER 1943, 116–131.

18 Vö.: OBERLANDER BÁRUCH: *A chászid dinasztiák családfái. A Zsidó ismeretek tára XI. kötet melléklete.* Chabad Lubavics Egyesület, 2005, <http://www.zsido.com/zstsz/chaszid%20csaladfa.pdf> /letöltés ideje: 2006. 01. 17./

19 UNTERMAN 1999, 92–93.

A *Szóbeli Tanban*,²⁰ a kanonizált megalapozó emlékezet folyamatos egymásra épülő újraértelmezésében a sírlátogatás és a sírnál krízishelyzet idején mondott ima, fohász, mint cselekedet két kiemelkedő nyughely esetében válik hangsúlyossá. Az egyik a hevroni *Machpéla* barlang, amely a zsidó hagyomány szerint Ádám, Éva, Ábrahám, Sára, Izsák, Rebeka, Jákob és Lea nyughelye.²¹ A másik pedig *Ráchel* sírja, akit Jákob *Bét-Léchem* mellett az *Efrát* felé vezető úton temetett el, előre látva, hogy a babiloni fogságba vonuló zsidók e sírnál fognak imádkozni.²² A *Zohár* megjegyzi, hogy az a mező, amelyet Izsák imahelyül választott, a *Machpéla* barlang mellett volt, s a *Sechina*²³ jelen volt e helyen.²⁴ *Józsva* és *Kálev*, akik a Kánaán földjére küldött kémek véleményében nem osztoztak, s később az Egyiptomot elhagyók közül egyedül léptek az Ígéret Földjére, a hagyomány szerint *Hevronban* az ősatyák sírjánál imádkoztak.²⁵ *Kálev*ről a *Zohár* elmondja, hogy leborult az ősatyák sírjánál.²⁶ *Ráchel*nek pedig a *midrás*²⁷ szerint, aki a sírja mellett elhaladó, babilóniai száműzetésbe vonuló gyermekeit siratta, az *Örökkévaló* a zsidóság babiloni száműzetéséből való visszatérésére tett ígéretet.²⁸

A *jámborok* sírjainak látogatása a Szentföldön már a középkortól elterjedt szokás volt. A 10. században a Rabbi Jozsé Hág'lili sírjánál gyógyulást vagy gyermekáldást kértek, más síroknál gyertyákat gyújtottak. Babilóniában Ezékiel és Báruch sírja volt ismert zarándokhely.²⁹

E zarándokgyakorlat egyik formájáról RÁSI³⁰ (1040–1105) is említést tesz. A Talmud-kommentátor szerint a nagy emberek halálzási évfordulóján a környék zsidósága össze szokott jönni, és tudósaival az elhunyt sírjához vonult.³¹ A *Talmudban* a krízis idején történő sírlátogatás kétféle magyarázattal jelenik meg. Az egyik szerint a látogató az *Örökkévaló* előtt olyan akar lenni, mint a halottak, amely által lealázottságát szeretné kifejezni. A másik nézet szerint azért látogatnak ki a hívek az elhunytak nyughelyére, hogy az elhunytak könnyörögjenek érettük.³²

20 -Tóra se-beal pe: Tóra /Mózes öt könyve/ értelmezései, mely a Talmud könyveiben és a további vallási irodalomban ölt testet, amelynek célja, hogy az értelmezéseket a kor emberéhez közel hozza, az írott megalapozó emlékezet kiüresedését, értelemvesztését megakadályozza – ez gyakran az értelmezések további értelmezéseit jelenti.

21 I. Mózes 23, 1–20.; Talmud, Szota 13a.

22 Midrás rábbá, I. Mózes 82, 10.; Midrás rábbá, I. Mózes 97.

23 Buber értelmezésében az isteni „Bennelét”, a világban szétszóródott, az anyag fogságába került isteni szikrák.

24 I. Mózes 24, 63.; II. Zohár Smot 39b.

25 Midrás rábbá II. Mózes 5, 17.

26 II. Zohár Smot 39b

27 Tanulmányozás, nyomozás: a Talmudban és azon kívül található ágadá-irodalom vagy annak egyes részei, zsidó exegézis. Olyan tórai helyek magyarázatai, amelyeknél a Tóra szűkszavúsága a későbbi vallási igények, folyamatos értelmezések hatására kifejtést igényelt.

28 Jirmeja 31, 14–16.; Midrás rábbá Siralmak 24.

29 FÉNER – SCHEIBER 1984, 144.

30 Betűszó Rabbi Slomo ben Jichák nevéből, aki francia területen tevékenykedő tudós volt. Számos mérvadó szövegmagyarázatot írt.

31 Talmudi kommentár a Jevámot 122b oldalához.

32 Talmud, Táánit 16a

Joszeff ben Efraim Káro (1488–1575) törvénygyűjteményének, a Sulchán áruchnak kivonatolt változata, a Kicur sulchán áruch is említést tesz a sírlátogatásokról. Az ilyen jellegű sírlátogatás a zsidó liturgikus újév (*ros hasana*) s egyben a bűnbánati időszak kezdetének „vigíliáját” megelőző délelőttön tűnik fel. A „sachrisz (reggeli) ima után ki szokás menni a temetőbe leborulni az igaz jámborok sírjára,³³ alamizsnát³⁴ is adnak ott a szegényeknek, hogy serkentsék azokat a szent jámborokat, akik már a földben vannak, hogy szóljanak jó szót érettünk az ítélet napján³⁵ – és azért is, mert az igaz jámborok sírhelye szent és tiszta hely, az onnan felhangzó ima inkább meghallgatásra lel, (...) a Szent³⁶ – dicsértessék! – az ottan nyugvó igazak érdemében kegyelmet gyakorol.”³⁷

A szentföldi zarándokhelyek közül több sír később is megtartotta a jelentőségét. A 20. század elejének *neológ* periodikáiban és az *ortodox* sajtó hasábjain egyaránt feltűnt a Szentföldön tett – viszonylag szűk rétegre kiterjedő – zarándoklatok, társas utazások híre.³⁸ Ezen utak kiemelt helye, a *Siratófal (Kotel máárávi)*,³⁹ amelyet a szentföldi sírok követnek.

„Ráchel sírja. Kis ház emelkedik föléje, Efros és Bethlehem városok között húzódó országúton áll. A kis épület közepén van a sír. Montefiore Mózes⁴⁰ palesztinai utazása alkalmával gondoskodott kellő karban tartásáról.” – írja dr. Kelemen Adolf (1861–1918) aradi *neológ* rabbi 1906-ban, 150 fős, a *neológia* kiemelkedő személyiségeiből toborzott zarándokcsoporttal megtett jeruzsálemi útjáról.⁴¹ A sír kifosztására tett kísérlet, majd a renoválás szükségessége kapcsán az *ortodox* zsidó sajtó is megemlékezik a helyről.⁴² A *Machpéla* barlang zsidók előtti megnyitásáról szintén beszámol: „A Machpéla barlangban, ahol a bibliai patriarchák pihennek, évszázadokon át nem engedték be a zsidót, a barlangot birtokló arabok. Miután most az arab papság engedélyére nyitva van a barlang azok számára, akik belépti díjat fizetnek, a múltkor két zsidó turista belépett arra a helyre, ahol oly soká előttük zsidó nem járt.”⁴³ Ezt 1906-ban a ma-

33 A héber szövegben: kivréj hácadikim = a cádikok sírjai.

34 A héber szövegben: cedáká = jótétemény, amelynek különböző formái, fokozatai lehetnek.

35 A héber szövegben: jom hádin = jom kipur, az engesztelőnap, más néven hosszúnapp, amikor mindenkinek érdemei és bűnbánata szerint megpecsételtetik a sorsa a következő esztendőre.

36 Értsd: az Örökkévaló.

37 Kicur sulchán áruch CXXIX; 13. – lásd: GANZFRIED 1934–1937, 728–729.

38 Orthodox rabbik útleírásai: *Zsidó Újság* 1927. szept. 26./ 9. *Zsidó Újság* 1931. jan. 2./ 2. *Zsidó Újság* 1931. jan. 9./ 5. *Zsidó Újság* 1931. jan. 16./ 7. *Zsidó Újság* 1931. jan. 23./ 5. *Zsidó Újság* 1931. jan. 30./ 6. Neológ rabbi útleírása: KELEMEN 1906.

39 A sajtó e szent hellyel igen részletesen foglalkozik, amint a körülötte megjelenő incidensekkel és politikai eseményekkel is. *Zsidó Újság* 1928. júl. 6./ 8. *Zsidó Újság* 1928. okt. 12./ 6, 10. *Zsidó Újság* 1928. okt. 19./ 1, 10, 11. *Zsidó Újság* 1928. nov. 2./ 7. *Zsidó Újság* 1928. nov. 9./ 13. *Zsidó Újság* 1928. nov. 16./ 10. *Zsidó Újság* 1928. nov. 23./ 5. *Zsidó Újság* 1928. nov. 30./ 6, 11. *Zsidó Újság* 1929. márc. 8./ 11. *Zsidó Újság* 1929. márc. 15./ 8. *Zsidó Újság* 1929. aug. 16./ 9. *Zsidó Újság* 1929. aug. 23./ 1. *Zsidó Újság* 1929. aug. 30./ 1, 9. *Zsidó Újság* 1929. szept. 13./ 2. *Zsidó Újság* 1929. szept. 20./ 13. *Orthodox Zsidó Újság* 1931. ápr. 24./ 7. *Orthodox Zsidó Újság* 1931. jún. 12./ 1. *Orthodox Zsidó Újság* 1942. okt. 23./ 4. *Orthodox Zsidó Újság* 1942. nov. 1./ 2. Általában a Jeruzsálembé érkező zsidó zarándokok első állomása.

40 Sir Moshe Montefiore (1784–1885) angliai zsidó filantróp.

41 KELEMEN 1906, 198.

42 *Zsidó Újság* 1928. nov. 30./ 11. *Zsidó Újság* 1929. márc. 29./ 12.

43 *Zsidó Újság* 1928. ápr. 27./ 10.

gyarországi zarándokcsoport is felkereste, melyről dr. Kelemen Adolf így tudósít. „A Machpéla kettős barlangját, a mohamedánok úgy tisztelik, mint akár a templomteret Jeruzsálemben; hitetlen ide be nem jut. Lépcsők vezetnek a sírhoz, az ötödiknél megállunk, mert tovább mennünk nem szabad. Itt egy lyukat mutatott vezetők, mely a barlangig ér, hol az ősapák és az ősanák pihennek. E nyíláson át dobják papírszeletekre írott óhajukat, imájukat a zarándokok.”⁴⁴ Három mecset épült a Machpéla fölött. A mohamedánok sem lépnek a barlang belsejébe és beérik azzal, hogy égő lámpákat bocsátanak le a mecset nyílásain.”⁴⁵ 1943-ban pedig a heti szakasz (*szidra*)⁴⁶ kapcsán oldalas cikkben foglalkozik az Orthodox Zsidó Újság a barlang és a mező tulajdonjogával, mint az „egyetemes zsidóság egyetlen földbirtokával”.⁴⁷ RAMBAM⁴⁸ (1138–1204) sírja hasonló jelentőségű zarándokhely. A síremlék renoválásáról külön tudósít az *ortodox* sajtó: „Jeruzsálemből jelentik: Tiberiás (Tevajro) mellett fekszik Maimonides, a zsidó törvények nagy kodifikátora, Rabbi Jochanan ben Zakaj sírja közelében. A sírokat évről-évre zarándokoló tömegek látogatják. A sírok azonban annyira el vannak hanyagolva, hogy most elhatározták az emlékek restaurálását. Bauer Ignác filantróp egy hatalmas márványemlékművet fog Rambam sírja fölé felállítani.”⁴⁹

Dr. Kelemen Adolf útleírásában feltűnik még az Olajfák hegye *Chaggái* és *Maleachi* próféták sírjával, valamint *Simon hácadik* nyughelye. „Az igazságos Simon barlangja két sziklába vájt barlang hatalmas kőpaddal. Ijár 18-án (Lag-beomer)⁵⁰ a szent város lakói kora reggel, késő estig ide sereglenek, és itt imádkoznak; aranyhímzésű drága kendőket és finom olajat égetnek el. Jeruzsálem zsidó lakóinak valóságos ünnepnapja ez. A telek és a rajta lévő barlang mohamedánoké volt. Vagy 30 évvel ezelőtt a szefárd és askenáz közösségek megvették és azóta minden zsidó látogatja.”⁵¹ A magyarországi *neológ* kirándulócsoporthoz iszlám zarándokhellyé vált emlékhelyeket is meglátogatott. Sámuel próféta sírjához a „mecsetben a sechnek adott baksisok árán juthattunk be. A sírt egyszerű gyapotszőnyeg fedi.” – írja dr. Kelemen Adolf.⁵²

Az említett, forrásokban megjelenő zarándokhelyek korántsem ölelik föl a szentföldi zsidó vonatkozású zarándokhelyek és jelentős sírok egészét. Ezek jelentősége ma is szembetűnő, sőt internetes honlapok tárgyává is válhatnak. Egyik legismertebb ilyen jellegű sírhely, *Ráchel*, Jákob feleségének nyughelye, amelyet a remény és a gyógyulás helyeként⁵³ aposztrofálnak, halálzásának évfordulója: *cheshván 11-e*, pedig megjelenik

44 Erről a szokásról Krausz Sámuel is beszámol. KRAUSZ 1902, 146.

45 KELEMEN 1906, 199.

46 A Tóra 54 részre való osztásával keletkezett egység, ami által egy év alatt – szimchát Tórától szimchát Tóráig – átolvassák a zsinagógákban Mózes öt könyvét.

47 *Orthodox Zsidó Újság* 1943. jan. 1./ 4.

48 Rabbi Mose ben Maimon, Maimonides, vallásbölcsele, aki mindhárom monoteista vallásra hatott.

49 *Zsidó Újság* 1928. márc. 9./ 10.

50 Sz'firát háomer (omerszámlálás), az aratás ideje, ami korábban örömteli időszak volt, az évszázadok során gyászidőszakká vált a hozzá kapcsolódó történeti események miatt. Az omerszámlálás 33. napja viszont általános örömnapp, ugyanis a hagyomány szerint ekkor szűnt meg rabbi Ákivá tanítványait sújtó járvány (Talmud, Jevámot 62b). Másik hagyomány szerint e napon halt meg rabbi Simon bár Joháj, aki ezt megelőzően felfedte a kabbala titkait (Talmud, Sábát 33b). Lásd: OLÁH 1999, 102–104.

51 KELEMEN 1906, 197.

52 KELEMEN 1906, 200.

53 „A Place of Hope and Healing.” http://www.judaism.com/redstring/rachels_tomb.asp /letöltés ideje: 2005. 05. 03./

a „csodarabbik” évfordulóit összegző honlapokon is.⁵⁴ Sőt egyes *cádikok* sírhelyei fontos közösségformáló tényezővé válhatnak az Európán kívüli, Izraelben új otthonot találó közösségek beilleszkedésében is.⁵⁵

ZARÁNDOKLATOK ÉS ZARÁNDOKCSOPORTOK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG

A *rebbe*khez való zarándoklat, a náluk tett személyes látogatás, amely kiemelkedő szerepet töltött be a zsidó népi jámborságban, Magyarországon viszonylag korán kialakult. A magyarországi zsidóság intenzív kapcsolatot tartott fenn *cádik*jainak családi kötelei és a hívek zarándoklatai révén Kelet-Európa *chászid udvaraival*, *rebbeivel*. A *chászidizmus* már a *rabbinikus* zsidósághoz közelítő formájában jutott el ide, annak ellenére, hogy a magyarországi *rebbe*k⁵⁶ gyógyítottak, s némelyikük *kámeákat* is osztogatott.⁵⁷

A 20. század első felében intenzív zarándoklat folyt az alkalmanként Magyarországra látogató *rebbe*khez. A budapesti szálláshely címét és a fogadóóra idejét rendszeresen közölte a magyar nyelvű *ortodox* sajtó, a vidéki városokban tett látogatásokról pedig hosszabb leírásokat adott.⁵⁸ A *vészkorszak* előtti időszak egyéni zarándoklatairól is szólnak visszaemlékezések, amikor egyéntől függően jelentősebb ünnepek idején kelet-európai *rebbe*khez zarándokoltak el.⁵⁹

E látogatásoknak különböző vonatkozásaik voltak. Egyrészt a *rebbe* egy fokozottabb szociális érzékenységet képviselt egy olyan időszakban, amikor a karitatív tevékenység felekezeti keretek között zajlott. Egyes *cádikok* ezt – az őket felkereső keresztényekre is kiterjesztve – felekezettől függetlenné tették. „Minden látogató pénz ad neki, de Reb Chezkele mindent, amit kap továbbadja a szegényeknek – olvasható 1926-ban a *gyertyánligeti gíter jidró*l, Reb Chezkele Mordche Wieselről, a későbbi *poljanai rebbér*ől az *ortodox* zsidó sajtó hasábjain – és felfogására jellemző, hogy amit keresztényektől kap,

54 www.yarzeit.com /letöltés ideje: 2005. 05. 03./

55 Rabbi David u-Mose sírhelye és a fölé emelt szentély a marokkói zsidóságnál tölt be ilyen szerepet. Építését Avraham ben Haim álmlátása előzte meg. BILU 2001, 195–212.

56 Ma széles körben ismert magyarországi *rebbe*k: Nagykálló: Eizik Taub (1751–1821), Sátoraljaújhely: Mose Teitelbaum (1759–1841), Munkács: Spira Elimelech (1785–1841), Spira Cvi Hirsch (1850–1913), Olaszliszka: Friedmann Cvi Hersele (1808–1874), Bodrogkeresztúr: Sája Steiner (1851–1926). Vö. UJVÁRI 2000,

57 BUBER – PFEIFFER 1943, 137.

58 Budapest: *Zsidó Újság* 1926. nov. 19./ 6., *Zsidó Újság* 1927. jan. 7./ 9., *Zsidó Újság* 1927. május 27./ 10., *Zsidó Újság* 1927. aug. 19./ 9., *Zsidó Újság* 1927. szept. 2./ 3., *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 12., *Zsidó Újság* 1927. nov. 4./ 10., *Zsidó Újság* 1931. aug. 4./ 12., *Zsidó Újság* 1927. nov. 11./ 12., *Zsidó Újság* 1928. jun. 29./ 10., *Zsidó Újság* 1928. jul. 13./ 12., *Zsidó Újság* 1929. jan. 25./ 11., *Zsidó Újság* 1929. márc. 8./ 12., *Zsidó Újság* 1929. jun. 21./ 12., *Zsidó Újság* 1931. aug. 4./ 12.; Bécs: *Zsidó Újság* 1927. jul. 8./ 10.; Beregszász: *Zsidó Újság* 1931. jan. 23./ 8.; Debrecen: *Zsidó Újság* 1927. máj. 27./ 12., *Zsidó Újság* 1929. jan. 18./ 10.; Homonna: *Zsidó Újság* 1931. jul. 3./ 4.; Királyháza: *Zsidó Újság* 1931. aug. 14./ 9.; Kisvárdra: *Zsidó Újság* 1931. jan. 9./ 9.; Makó: *Zsidó Újság* 1928. aug. 10./ 11.; Máramarosziget: *Zsidó Újság* 1927. szept. 26./ 10., *Zsidó Újság* 1930. jan. 3./ 11.; Nagymegyer: *Zsidó Újság* 1931. aug. 4./ 12.; Nyírbátor: *Zsidó Újság* 1928. aug. 24./ 4–5.; Tatzmannsdorf (Tarcsafürdő): *Zsidó Újság* 1928. jul. 27./ 9.

59 BACSKAI 2004, 54., KRAUSZ 1930, 79–81.

azt csakis keresztény szegényeknek juttatja, de amit zsidóktól kap, azt valláskülönbségre való tekintet nélkül osztja szét.”⁶⁰

Másrészt a *cádik* tanácsot adott a hozzá fordulóknak fontosabb döntéseiket megelőzően vagy egyéni krízishelyzetük idején. Gyerekkori emlékként egy idős budapesti ortodox férfi arról számolt be, hogy szülei nyékládházi szatócsboltjuk építése előtt 1925-ben a bolt helyét illetően a *keresztúri rebbe*, Reb Sájele⁶¹ (1851–1926) véleményét kérték ki. „Vallásos katolikus asszonyok is jöttek hozzám, régi keresztények. – mesélte a Bordogkeresztúron maradt utolsó *ortodox* zsidó idős hölgy – Itt vasárnap autókaraván volt.”⁶²

Harmadrészt lelki vigaszt nyújtott az arra szorulóknak, s imájával segítette azok főhászait. „Keresztény volt, – mesélték egy székesfehérvári asszonyról, aki mozgássérült lánya miatt kereste fel *Reb Sájelét* – és ajánlották neki, hogy már mindent elkövettek a kórházban, semmi nem segített, hogy próbáljon meg eljönni, mert hát így nevezték, a távoliak is, hogy csodarabbi. És akkor ő eljött... Jóval biztatta a rebbe bácsi, hogy csak menjen haza és nyugodjon meg, és imádkozzon. Kérje a Jóistenet, és jobban lesz a lánya... (...) Az biztos, hogy ő csak mindenkiért imádkozott.”⁶³ „Én csak arra tudok úgy emlékezni, az az ő beszélgetése... az olyan vót, mintha az Isten adta vóna”⁶⁴ – emlékezett vissza említett nyékládházi ortodox adatközlőm a *rebbe* szavaira a gyermekparalízises öccse kapcsán.

E látogatásokra nem csak a *rebbek* otthonában kerülhetett sor, hanem a településre érkező, hívei meghívására ott időző vagy átutazóban lévő *cádikok* hírére is zárandokok tömege érkezett. Azok, akik nem jutottak a *rebbek* elé, sokszor elkísérték őket útjuk egy szakaszán. Reb Jajlis, Joél Teitelbaum (1888–1979) nagykarolyi főrabbi 1928-ban Nyírbátorban tett látogatása így vált a hívek zárandoklatává. „Már a határon, Nagyecsedén, várták a hívek és tanítványok százai. Nyírbátori bevonulása valóban »üszrüajsz melech baj«, fejedelmi volt. A széles bátori utcákon sűrű rajokban jöttek az autó-buszok, hozzák a híveket Nyíregyházáról, Vásárosnaményből, Kisvárdáról, Fehérgyarmatról, Büdszentmihályról, Tiszapolgárról és a távolos Kovácsházáról. A vonatok csehszlovákiai és jugoszláv vendégeket is hoztak. (...) eljöttek önzetlenül, szívvel, lelkesedéssel, áhítatot szomjúhozó lélekkel, hogy a több ezer éves kinyilatkoztatás 43 éves (sic! – G.N.) papját⁶⁵ láthassák, üdvözöljék és jelenlétéből erőt merítsenek az élet küzdelmeihez. 1500 vendég jött Nyírbátorba.”⁶⁶

Jámbor zárandokaik a *rebbek* halálos ágyát is körülvették, és ezek kísérték őket utolsó útjukra. Chájim Cvi Teitelbaum (1880–1926), máramarosszigeti főrabbi állapotának híre például, „mint futó tűz terjedt el a városban és százával állták körül a rabbi életéért aggódók a házat; minden templomban thillim-t⁶⁷ mondtak felépüléséért, de saj-

60 *Zsidó Újság* 1926. jan. 22./ 11.

61 Sájé Steiner – Sájéle a Sájé becézett alakja.

62 Winkler Frida, 56 éves, Bodrogkeresztúr, in: DOBOS 1970, 212.

63 Elmondta: Hárfás Ferencné Gonda Ilona – illusztráció az MTA Néprajzi Kutatócsoport felhívásából. In: *Bodrogparti Hírek*, Különszám 1995. máj./ 7.

64 Anonimus (1913–2004), Nyékládháza, ortodox családból, Budapesten az egyik „status quo” közösség tagja volt, kereskedő, Budapest, 2003.

65 A rabbi, rebbe, *cádik* nem pap. A papok a kohaniták. Itt a korabeli nemzeti nyelv átvételének sajátos esetét látjuk.

66 *Zsidó Újság* 1928. aug. 24./ 4–5.

67 Zsoltárokat.

nos, hiába.⁶⁸ A *szatmári gáon* (גאון שזטמר),⁶⁹ Reb Eliezer Dávid Grünwald (1867–1928) temetésére a *leváján* (לוייה / לוייה leváje, elkísérés) való részvételre a határt is megnyitották.⁷⁰ „Hétfőn már kora reggel sokezerre menő tömeg hullámmozott Szatmár uccáin, amelyek feketéllettek a hömpölygő emberáradattól. A temetés 10 órakor kezdődött, amikor a kereskedők (sok nem-zsidó is) bezárták üzleteiket. (...) A városi és megyei hatóságok is képviselve voltak.”⁷¹ A *dési rebbe*, Paneth Jehezkél (1870–1930) utolsó útján „szerdán délelőtt, körülbelül tízezer főnyi tömeg jelenlétében folyt le az impozáns temetési szertartás.”⁷² Reb Sájele, a *Keresztirer* temetésén „voltak keresztények is. Mindenki akarta egy kicsit vinni [a koporsóját].” – mesélték Bodrogkeresztúron.⁷³

Gyakran zsidó-búcsúkként emlegetett zárán אהלהk ezt követően a *rebbe*k sírjánál folytatódottak, amתקבר-אבות, sátrat, *ohelt* () emeltek. Ezek a sírlátogatások -ארצייםזעק () יומא דהילולא *cádik* halálzási évfordulóján, a *jahrzeiton* (/jorcájt, jurcájt, / *jomá dihilulá*) váltak. „Kora hajnaltól késő estig jöttek az ezrekre menő hívők az ország minden részéből és a megszállt területekről is, de különösen Szabolcs és a szomszédos megyékből, *cádik*jaikkal és rabbijaikkal.”⁷⁴ – tudósítanak a kállói évfordulóról. „Megható látvány, mint az emberek lent az ajhel-ban – a sírhoz vezető lépcsőkön – ülnek órák hosszat s elkeserű ki-ki búját-bánátát; közben elmondják az egész Tehillimet.”⁷⁵ „A szent *cádik* sírján közelebb érzi magát a hívő a Sors Intézőjéhez és elsírhatja Teremtő I’tenének⁷⁶ bánatát, elimádkozhatja legszentebb fohászatát, kibeszélheti magát a Mindenhatóval...”⁷⁷

A korábbi személyes tanácskérések folytatásaként és a *rebbe* elvesztésének kompenzációja קוויילת-אורábban a *samesz* közvetítésével neki adott kérés-cédulákat, *kvitliket* (kvitl/) a síron helyezték el, miközben a *cádik* közbenjárását kérték vagy érdekre hivatkoztak a Jóteremtő előtt.⁷⁸

Búcsús jellegüket a keresztény környezet számára az igénybevett infrastruktúrájuk, a tömeges részvétel és a kegyes kirakodóvásárok adták, amelyek számos hasonlóságot mutattak más korabeli zárandoklatokkal. A szekereken érkezők mellett vonatok, autóbuszok hozták a zárandokokat a nagykállói, sátoraljaúj helyi, olaszliszkaik és

68 *Zsidó Újság* 1926. jan. 29./ 1–3.

69 Itt: kivételes, páratlan szellemi képességű, kiváló talmudi tudású rabbi, lángelme.

70 *Zsidó Újság* 1928. máj. 24./ 4.

71 *Zsidó Újság* 1928. jún. 1./ 6.

72 *Zsidó Újság* 1930. jan. 3./ 5.

73 Szepesi István 60 éves gazda – Négyessiné 65 éves, volt háztartási alkalmazott, Bodrogkeresztúr, in: DOBOS 1970, 216.; vö.: a belzi *rebbe*, Reb Jiszráel Dov Rokeach temetésén 1926-ban egy keresztény földbirtokosról írt varsói *Moment* című lap, aki a temetésen be kívánta mutatni egészséges fiát, akiről az orvosok már lemondtak, mielőtt a *rebbe*hez fordult volna. A *rebbe* ugyanis azt tanácsolta neki, hogy utazzon át Bécsbe, és az Isten majd megsegíti. *Zsidó Újság* 1926. nov. 19. 5.

74 *Zsidó Újság* 1926. március 5., 3.–4.

75 *Zsidó Újság* 1931. márc. 3./ 1. – Tehillim = zsolttár, értsd: végig a 150 zsolttárt, azaz a Zsolttárok könyvét.

76 Az ortodox sajtó a vallási hagyományokat követve magyarul sem írta ki az Örökkévaló nevét.

77 *Orthodox Zsidó Újság* 1941. márc. 10./ 5.

78 E nehezen modellálható egyéni, kisközösségi rítusok bizonyos számú rítuselemből épülnek fel, melyek egyrészt az Örökkévalót dicsőítik, másrészt az egyéni krízist értelmezik át a kanonizált szövegek tükrében, harmadrészt az elhunytakra emlékeznek, miközben környezetük és saját életútjuk kríziseinek ködolt, tömörített tárgyi lenyomatát hagyják hátra. GLESZER 2006.

bodrogkeresztúri *rebbek*, *cádikok* *jahrzeitjaira*, valamint az *askenáz hunfalvi rabbi* halál-ozási évfordulójára.⁷⁹ Ezeken a környéken élő *rebbek*, *cádikok* szintén megjelentek, akiket tömegesen kerestek fel, többek között keresztény tisztelőik is.⁸⁰ A magyarországi *ortodoxia* e „*zsidó-búcsú*”-kon hivatalos szinten képviseltette magát. Így vált a leglátogatottabbnak számító *kállói* *jahrzeit* országos közgyűlések meghirdetett időpontjává.⁸¹ Az első világháború után pedig a jelentősebb zarándoklatokhoz a határország is igazodott ideiglenes vízumok és átkelőhelyek megnyitásával.⁸² Ezek a »búcsújárók« lehetőleg minden akadályt leküzdöttek, hogy megjelenhessenek *rebbeik* halál-ozási évfordulóján.⁸³ A távozó zarándokok pedig a *cádikok* fényképészek által készített, s a temetők mellett megjelenő kegyszerezések által árusított képeit vihették magukkal, amelyeket ezt követően őrző-védő funkcióban használtak.⁸⁴

A jámbor hívek tömege mellett a jelentősebb Talmud-iskolák, *jesivák* is sokszor a *cádikként* tisztelt mesterük halál-ozási évfordulóin tartották megemlékezéseiket, országos egyesületeik találkozóit, amikor az egykori növendékek elzarándokoltak mesterük sírjához.⁸⁵ E zarándoklat intenzitásában változást csak a *vészkorszak* idején az 1943–44-es év hozott.⁸⁶

ZARÁNDOKLAT A MAGYARORSZÁGI VALLÁSI ÚJJÁÉLEDEST KÖVETŐEN

A *vészkorszakot* kis számban túlélő vidéki *ortodox* és *chászid* közösségek elvándorlására részben a második világháború végén, részben pedig 1952-ig került sor, melyet végérvényesen egy újabb, 1956-ban bekövetkező kivándorlási hullám zárt le.⁸⁷ Az elvándorolt és külföldön újjászerveződött közösségek esetében a *cádik-sírok* látogatása az 1980-as évek második feléig kisebb intenzitású volt.⁸⁸ Szervezett formát pedig az 1990-es évek vallási újjáéledése által nyújtott keretek közt öltött.⁸⁹ Ebben az időszakban a *cádik-sírlátogatások* (*kéveróveszek*) átstrukturálódása mind a látogatók különböző cso-

79 *Zsidó Újság* 1927. jún. 17./ 5.; *Zsidó Újság* 1928. jún. 1./ 5.; *Zsidó Újság* 1928. jún. 8./ 14.; *Zsidó Újság* 1928. aug. 17./ 6.; *Zsidó Újság* 1928. aug. 24./ 2–3.; *Zsidó Újság* 1929. márc. 29./ 4.; *Zsidó Újság* 1929. jún. 21./ 5.; *Zsidó Újság* 1929. jún. 28./ 8–9.; *Zsidó Újság* 1929. aug. 23./ 1.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jún. 1./ 5., 7.; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. márc. 10./ 5.; *Orthodox Zsidó Újság* 1943. jún. 17./ 7.

80 *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 1./ 5. Keresztények élő *rebbek*hez is zarándokoltak egyéni krízishelyzetük idején. Vö.: *Bodrog-parti Hírek* 1995 május, különszám, 3, 7.

81 *Zsidó Újság* 1926. márc. 5./ 3–4., *Zsidó Újság* 1928. febr. 24., 10., *Zsidó Újság* 1928. márc. 9./ 2–3., 4., *Zsidó Újság* 1928. márc. 16./ 10., *Zsidó Újság* 1932. márc. 22./ 12.

82 Liszka: *Zsidó Újság* 1926. ápr. 16./ 8., *Zsidó Újság* 1926. aug. 20./ 6., *Zsidó Újság* 1926. szept. 8./ 4., Új hely: *Zsidó Újság* 1929. aug. 2./ 11.

83 GOLDBERGER 1908, 256.

84 BACSKAI 2004, 92.

85 GLESZER 2005, 84–88.

86 *Orthodox Zsidó Újság* 1942. ápr. 24./ 7.; *Orthodox Zsidó Újság* 1943. május 10./ 7.; *Orthodox Zsidó Újság* 1943. aug. 10./ 6.; *Orthodox Zsidó Újság* 1944. márc. 10./ 7.

87 BACSKAI 2004, 167–211.

88 A már említett bodrogkeresztúri és munkácsi példához hasonlóan Makó esetében szintén volt elszórtan sírlátogatás. A külföldről érkezők a Makón maradt utolsó chászid kocsmárossal vették fel a kapcsolatot, majd az 1980-as évek végétől egy keresztény könyvelővel, akit New Yorkból gyerekkori játszótársai kértek fel a helyi szervezés lebonyolítására.

89 A magyarországi zsidóság vallási újjáéledéséről lásd: PAPP 1999; PAPP 2003, 59–92.

portjainak megjelenésében, mind pedig egyazon tér eltérő módon történő használatában tetten érhetővé vált. A látogatók ma már nem minden esetben zarándokok.⁹⁰ A korábbiaktól részben eltérően, különböző alkalmak, csoportok határolhatók el: egyéni/családi sírlátogatások; virtuális közösségek zarándoklatai, kirándulások – örökségturizmus; keresztény zarándokok; honismereti kirándulások gyakorlatban sokszor keveredő, szerepváltásokat feltételező kategóriáiként. Ezek során a látogatások is eltérően szerveződnek.

A VALLÁSI MOTIVÁCIÓJÚ CÁDIK-SÍRLÁTOGATÁSOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG KÖRÉBEN

A magyarországi zsidóság a közösségi zarándoklatokon kisebb mértékben vesz részt. Többnyire aktuális krízishelyzethez, ritkábban *jahrzeithoz* kapcsolódóan egyénileg egy adott zarándokhelyet keresnek fel, valamint nagyon kis számban e külföldi csoportok útjaihoz csatlakoznak. Ezek során elsősorban a vallási újjáéledés által megérintetteknél a *cádik*-sírlátogatások egyéni értelmezései tűnnek fel. „Ez családi dolog. – meséli egy 1955-ben született budapesti *neológ* orvos, aki a felsőoktatásban tanít, a *salgótarjáni gáonnál*, Deutsch Mózesnél (1844–1931) tett sírlátogatásairól – Kimegyünk. Lemegyünk Salgótarjába bármilyen okból. Beteglátogatás, vagy csak úgy, vagy évfordulók. Akkor lemegyünk, kimegyünk a temetőbe. És a temetőbe való járásnak egy része, hogy felkeressük a rokonok sírjait, és a pap bácsi sírját. (...) Nem is tudom, hogy mikor van a pap bácsi jorcájtja.” Más látogatások krízishelyzetekhez kötődnek, amelyeknél az elhunyt *cádik* segítőként jelenik meg. „Egy barátom beteg gyermekére gondoltam. Kisfiam szavaival élve sokszor. Most is nehéz leírni, hisz nem kértem az engedélyüket. – írja egy 1950-ben Erdélyben született, a miskolci *ortodox* hitközséghez tartozó festőművész, aki keresztény ismerőseit vitte el a *Keresztirer* sírjához – Azt gondoltam, hogy talán a rabbi segíthet, ha hiszünk benne. A huszadik éves leányka évekkkel ezelőtt lett beteg, de az okát nem találják, hogy miért. Kicsi gyermekkorától ismerem, és igen megható, amint egy nagyon szép és kedves fiatal lány, aki az életet igényli és szereti, napi gyógyszerkúrára szorul. Szinte havonta kórházba kerül. Úgy gondoltam, hogy elhívom őt szüleivel együtt Bodrogkeresztúrra.”⁹¹

A közbenjárás kérése az egyén számára fontos események kapcsán is feltűnhet. „Amikor ugye egyetemre jártam, akkor gyakorlatilag nem mentem mindig ki, de üzenetem. (...) Szóban! Sőt a mai napig. Példa! Mondok egy konkrét példát, a mai példát. Mer ugye úgy az igazi. Holnap OKTV-zik⁹² a kisfiam. Bejutott a döntőbe. Húsz ember

90 Az itt tárgyalt chászid zarándoklat jellegű sírlátogatások mellett megjelentek az egyéni/családi geneológiai kutatásokat célzó utazások is, melyek később nem a chászid, ortodox irányzathoz tartozó egyének családi geneológiai honlapján kerültek bemutatásra. Bár ezek az igények tekintetében számos hasonlóságot mutatnak az ortodox, chászid, illetve sváb virtuális közösségekkel, ismertetésüktől a következőkben eltekintek.

Lásd: <http://www.loebtree.com/deutscha.html> http://members.aol.com/_ht_a/plinhardt/BREUER.htm; http://members.aol.com/_ht_a/Ujfeherto/index.htm http://www.geocities.com/winter_peter_4/cemeteries.html /letöltés ideje: 2005. 02. 28./, ill. magyarországi családfakutatásról: Gut Sábész 2005. febr. 25./ 1.

91 BORGÓ 2003, 106–107.

92 Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny.

OKTV-zik, övé volt a legjobb eredmény az előfutamok során. Az országban az egyes számú. Szóltam a nővéremnek, ugyan szóljon a nagynénémnek, hogy menjem ki a pap bácsihoz Salgótarjánba, és mondja el, hogy hát figyeljünk már egy picit oda, mert hogy hát a Marci holnap megy. Ez olyan viccesen komolyan megy, ez a dolog.” – meséli a fent említett budapesti *neológ* orvos a *salgótarjáni gáon*, Deutsch Mózes kapcsán.

A magyarországi *cádik*oknak, a *chászid* „gyökereknek” az újraértelmezése az alakuló – új alternatívát kereső, külföldi eredetű irányzat, a pesti *Chábád Lubávic*s esetében is jelentőssé válik.⁹³ A Magyarországra látogató, külföldön újjalakult *ortodox* közösségek zarándokútjainak példájára e közösség kezdeményezéseként is megjelenik a *cádik*-sírok felkeresése. Ennek során az örökségturizmus kap hangsúlyos szerepet. A *Pesti Jesiva* a Kárpátokba vezetett zarándokútja kapcsán, a készülő útról szóló hirdetésben a felkeresendő régió egykori *chászid* jelentőségét hangsúlyozta, valamint azt, hogy az út során lehetőség nyílik „felkutatni a kárpátaljai chászidizmus és zsidó élet múltját és jelenét”.⁹⁴ Egy évvel korábban, 2003-ban Tokajon töltött hétvégéjük programjában szintén ilyen jellegű körút szerepelt: a hét első napján, vasárnap a Tokaj-hegylajki *rebbe*-sírokat látogatták végig.⁹⁵

A *cádik*-sírok látogatásának a vallási újjáéledésben ugyanakkor megjelenhetnek a teljesen alternatív, egyéni értelmezései is. „Van egy hölgy, aki évente többször jön le [Pestről]. Az becsomagolja magát plédbe, és 8–10 órát ott fekszik a szarkofág... úgymond előtte.” – meséli egy 1949-ben *ortodox* családban született, Nagykállón élő hölgy az *Alter Kalever* (1751–1821) egyik sírlátogatójáról.

A KÜLFÖLDRE KERÜLT MAGYARORSZÁGI ORTODOX KÖZÖSSÉGEK TAGJAINAK VISSZALÁTOGATÁSAI

A külföldre elszármazott *ortodox*, *chászid* zarándokok sírlátogatásai egy választott útvonal mentén szerveződnek, s egyszerre több sírt látogatnak meg, többnyire egy adott *jahrzeithoz* kötődően. A virtuális közösségek⁹⁶ identitásához kapcsolódó zarán-

93 A mozgalom helyi képviselőinél hangsúlyosan jelennek meg a magyarországi rebbék, akikkel múltbéli kapcsolatokat keresnek, családfák <http://www.zsido.com/zstsz/chaszid%20csaladfa.pdf> /letöltés ideje: 2006. 01. 17./, egykori Talmud-iskolákban megjelenő, e diskurzusban felértékelődő, a mozgalomhoz köthető hagyomány ismeretére való hivatkozás, VINCZE 2005, 88–90, 94–95., de zarándoklatokon való részvétel által is. <http://www.zsido.com/tokaj/tokaj.htm> Esetükben hasonló szerepet tölt be a Williamsburg-i kállói rebbével tartott kapcsolat is. Gut Sabesz 2004. március 5., 1–2.

94 Gut Sabesz 2004. április 23., 3.; Gut Sabesz 2004. május 14., 2.

95 <http://www.zsido.com/tokaj/tokaj.htm> /letöltés ideje: 2006. 01. 17./

96 A vészorszakot túlélő, otthont máshol kereső egykori magyarországi közösségek tudati tényezőkre alapozva sok esetben újból létrehozták „egykori” közösségeiket, amelyeket az egykori település vagy irányzat nevével jeleztek. Ilyen például Montreal mellett Nyírtass, amely lélekszámát tekintve összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a kis nyírségi falu, vagy a pápai közösség, amelynek több intézménye van New Yorkban: Williamsburgban és a Boro Parkban, jesivája pedig a Westchester megyebeli Kirjat Papán található. E pápai jesiva a vészorszakot követően Szombathelyen nyílt meg, ahonnan Antwerpenbe, majd 1951-ben New Yorkba költözött. Hasonlóan Debrecen, Szarvas, Nagykálló, Makó, Munkács, Kraszna, Huszt, Sopron, (Máramaros)Sziget, Szatmár(németi) emléke is fellelhető, mely utóbbi jelentős konzervatív chászid irányzat nevévé is vált. Ezek olykor együtt élő, vagy csupán járzeitok alkalmával találkozó, kapcsolatot levelezőlistákon tartó közösségek, olykor pedig csak tanházak, titulu-

dokumentok során elsősorban neves *rebbek/cádikok* sírjait keresik fel. Ezek átnyúlnak a határokon, miközben a határon túli területek, valamint az ukrainai, szlovákiai és lengyelországi egykori *chászid rebbék* sírjai szintén az útvonal részét képezhetik. Ezek a vallási és örökségturizmus gyakran összemósuló formáit mutatják.⁹⁷ Történetnek erre a célra kialakult izraeli vagy amerikai utazási irodák⁹⁸ vagy a virtuális közösség⁹⁹ szervezésében,¹⁰⁰ kisebb csoportok vagy néhány ember útjaként. A nevesebb kelet-közép-európai *rebbek* halálzási évfordulói köré tehető, irodai szervezésben történő utak – több lehetséges útvonalat felkínálva – megjelennek a New York-i és izraeli *ortodox, chászid* sajtó hasábjain. Közülük Magyarországot is érintő egyik legjelentősebb út a *lizsentszki* (Lezajsk-Lengyelország) *rebbe: Reb Elimelech* (1717–1787), *ádár* 21-ére eső *jahezitjához* kapcsolódik. Ennek keretében a lengyelországi Belz, Kern útirány mellett másik lehetséges, s egyben rugalmasan változó alternatívaként jelenik meg Huszt, Máramarosziget, Szatmárnémeti, újabban pedig Dés. Ez az útirány magyarországi zarándokhelyek felé halad tovább.¹⁰¹ Ugyanakkor a Budapestről induló útvonalak is igen gyakoriak, melyeknél a repülővel, kisebb részt vasúton érkezők bérelt kocsikkal, fogadott autóbusszokkal folytatják útjukat. Az alkalmi fuvarozók mellett a fővárosban kisebb csoportok zarándoklataira specializálódott vállalkozások is kialakultak, melyek szintén a zarándokok igényeihez igazodva, előre megbeszélte útvonal mentén keresik fel a magyarországi *cádik-sírokat, ortodox* temetőket.¹⁰² „Magyarországon is van egy úgynevezett kiskör és egy úgynevezett nagykör. – meséli egy 1957-ben született vidéki *ortodox* temetőgondnok – (...) kiskör, az Budapestről jön lefelé, Mád, Bodrogkeresztúr, Liszke és Sátoraljaújhel. A nagykör, az tartalmazza a kiskört, ezen kívül Újfehértó, Racfert, úgy szokták emlegetni, akkor Kálló, Nagykálló, Balmazújváros, oda is sokan mennek, Nyíregyháza... (...) Kálló környékén van egy pár település. Akkor itt nem messze Kisvárda, s... /Nyírtass, ami... – szól közbe egy budapesti sofőr – Hajdúnánás, Hajdúdorog, [ahol felkeresnek] néhány családot./” A határokon átívelő zarándokútjairól a fuvarozást vállalkozásszerűen folytató egyik pesti sofőr a 2003-as *újhelyi jaheziton* a következőket meséli: „Szlovákiában szoktam [zarándokokat vinni] Pozsonyba. (...) Azt külön szokták. Az egy fél napos Pestről. És itt ezen a részen Kassára. Lengyelországban pedig Lizsentszki, Rimanov, Lancut, Dinov, Szánsz, az most Novi Szánsz, és Krakkó. Innen Budapestről. A többit, azt szokták inkább onnan intézni. (...) Makó, az egy külön fuvar, mert az úgy egy kicsit kiesik.”

sok formájában megőrzött emlékek. BACSKAI 1997, 172. DEUTSCH 2002, 125–128, 161–162. GREEN 1995, 212. MOSKOVITS 1999, 35–36. ORBÁN 2004, 46.

97 Vö.: ILYÉS 2003, 51–56. ORBÁN 2004, és PUSZTAI 1998, 13–23.

98 Vö.: BACSKAI 1995, 18.

99 Tudati közösségek, amelyek esetében a virtuális ellentétpárját nem a „valós” képezi, inkább arra utal, hogy a fő közösségszervező erő nem a közös lakóhely. A közösségszerveződést sokkal inkább tudati tényezők határozzák meg, ez esetben az elszármazás tudata, valamint a Magyarországon nyugvó rebbe hagyományaihoz és sírjához való kötődés. Így e közösségek nem jelentenek lakóhely szerinti közösségeket, a kapcsolattartás pedig a távközlés, a közösségi kiadványok és találkozók által valósul meg.

100 Vö.: BACSKAI 1997, 149–181.

101 Bacskai Sándor szíves közlése.

102 Ez alapítványi keretek között (pl. /Ávoténu/ אבותינו – Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries) és helyi kezdeményezésként is megjelenhet (pl. Jewish Visitor Service www.jewishvisitorservice.com)

E látogatások időzítése a zarándokok részéről, a *vészkorszak* előtti zarándokgyakorlathoz hasonlóan, a neves *rebbek* várható érkezéséhez is igazodhat.¹⁰³ „Hát előző estétől már szoktak. Van, aki eleve minden évben úgy szokott jönni, hogy már előző este jön. – meséli az 5763. liturgikus évi *újhelyi jahrzeit*on egy *ortodox levita* családból származó temetőgondnok – Hát, ő nem akar itt lenni, mikor a tömeg van. Na most, ez mindig attól függ, hogy érkezik meg a rabbi.¹⁰⁴ A repülőgép a nagy csoporttal. (...) már mint mondtam, most nem jön a nagy rabbi, és olyankor kevesebben, sokkal kevesebben jönnek. (...) beteg, öregember már, és mos már beteg, és így... A fia, az biztos jön, a legidősebb fia. Már vele is elég sokan szoktak jönni, csak ő... koránt sincs még akkora tekintélye, mint a papának.”

A virtuális közösség útja esetenként a *rebbe* honlapján is megjelenhet, mint a Williamsburg-i *nagykállói rebbének* a *kállói cádik* 2004-es *jahrzeit*jára tett látogatásának esetében, ahol a *rebbe* részletes úttervét követően a csatlakozni szándékozók számára az utazás szervezőinek elérhetőségét is megadták.¹⁰⁵ E *rebbe*, az általános tendenciától eltérően a vallási újjáéledés által megérintettek számára, az 5764. és 5765. liturgikus évben a temetőlátogatásait megelőző budapesti tartózkodása során nyilvános fogadóórákat is tartott, ahol áldásért, tanácsadásért lehetett felkeresni. Ennek keretében olyan helyeket is felkeresett, ahol zsidó fiatalok szoktak összejönni, valamint mindhárom zsidó iskolát meglátogatta. Az időpontokról legutóbbi látogatása során plakátok adtak hírt a fővárosi hitközségek egy részében.

A neves *cádikok* sírjait felkereső külföldi zarándokok látogatásai során az emlékezés mellett hangsúlyosan jelennek meg az egyéni krízishelyzetek, mint motiváló tényezők. „Elmondok neked egy történetet itt a kéréssel kapcsolatban, amiről... ami egy kicsit meglepő, de igaz. Én éltem végig, én láttam végig. – meséli az egyik temetőgondnok *Jismách Mose*¹⁰⁶ (1759–1841) *jahrzeit*ján az 5763. liturgiai évben Újhelyen – És... Nem tudom, te emlékszel arra a fiatal házaspárra? /a barátjához, aki zarándokokat fuvaroz/ Fiatal házaspár? Elég fiatalok voltak. Kijelentették az orvosok ott Amerikába, hogy a hölgynek nem lehet gyermeke, kész, passz! Nem lehet gyereke, mert mindkét petevezeték elzáródva. Nyolc évig jártak ide, kilencedik évbe megjelentek egy csecsemővel. Tizedik évre egy másikkal. /nevetve/ Szóval... (...) Minden évben jönnek azóta is. Amerikából. Azóta már a harmadik gyerek is meglett.” Az aggregénység ugyanúgy krízishelyzetként jelenhet meg hagyományos közösségekben, mivel emiatt nem teljesíthetik a családalapítás és a hagyomány továbbadásának parancsát. „Egy követ embernek az anyja, az járt több helyre, mert nem tudta megnősíteni, mert hát olyan alkata volt, hogy hát nem biztos, hogy valaki hozzámegy feleségül. – meséli egy tokaji *ortodox* férfi – És ő járt, és akkor gyártotta a kvitliket, és akkor tett mindenüve, ahogy imádkozott, hogy meg tudja házasítani a fiát. És akkor ment Lizsenszkbe, ment Szenbe, ment Liskára, ment Újhelbe, ment... (...) A végén sikerült.”

103 A *rebbek* leszármazottai és a Magyarországon nyugvó *cádikok* sírjai fontos szerepet játszanak a külföldön továbbélő, gyakran szétszórtnak, több helyütt lakó tudati közösségek szerveződésében. GLESZER 2005, 77–104. Vö: <http://www.mzsh.hu/ortlap.html> /letöltés ideje: 2006. 01. 19./

104 A szatmári *rebbe*.

105 <http://www.kaalov.com/schedule.html> /letöltés ideje: 2004. 11. 18/ (Kalever Rebbe shlita Traveling to Hungary with Hundreds of Chassidim, for the Yahrtzeit of Rebbe Eizikel Kalever zatzal by: F. Blum)

106 Mose Teitelbaum, akit a fő művének címe után neveznek így.

A külföldről érkezők családi sírlátogatásainak útvonalát a felmenők nyughelye rajzolja meg, amelybe jelentősebb *rebbek* sírjait is beilleszthetik. Egy New York-ból érkező idős *szatmári chászid* hölgy a 2004-es *újhelyi jahrzeit*on ekképp mesél a férjével megtett útvonalukról: „A sárrétudvariba [voltunk], az én apukám ott fekszik. A rabbi volt ottan. Tehát ide [Újhelyre Jiszmách Mose jahrzeitjára] jöttünk. Most megyünk Keresztúrbá.¹⁰⁷ És van Hajdúdorogon nagyapánk, és Újfehértón szintén nagyapánk. (...) Néha megyünk Kállóba. (...) Újhelyből szoktunk átmenni (...) a szlovák határon a Mihaiba,¹⁰⁸ és aztán a Csecsovec,¹⁰⁹ mindenütt nagyapáim fekszenek. (...) ezek mind cádikok, mind rabbik, mind nagy rabbik voltak.” Ezek a nyughelyek egyben a hátrahagyott vidékhez való kötődés helyei s terei is, amint ez egy Boro Park-ból (USA) visszalátogató zarándok esetében is hangsúlyossá vált: „...édesapám a fején kapott lövést (...) de életben maradt 1954-ig. A budapesti Gránátos utcai temetőben van eltemetve, az anyai nagyapám mellett, és velük egy vonalban, a temető közepe táján, ott fekszik az anyai nagyanyám. Más is, de ez is köt az anyaföldhöz. Nekem is az a véleményem, mint a néhai dr. Scheiber Sándornak,¹¹⁰ hogy minket nem a föld űzött el.”¹¹¹

Ezek az utazások változatos formákat öltenek a bérelt személyautóval, kisbusszal megtett temetőlátogatásoktól, a nyugat-európai családi, vagy egyéni gépkocsis utazásokon keresztül, a repülővel érkező családok, férőhelyeket csak töredékében kihasználó, nap 24 óráját a buszon töltő útjaikig, amelyek során többnyire tartós élelmet hoznak magukkal, vagy néhány budapesti kóser étterem szolgáltatásait veszik igénybe. Az első nyíregyházi *ortodox* rabbi, Friedmann Ignác Izraelben élő leszármazottainak hitközségi keretek közt lezajló *jahrzeitja* ugyanakkor e családi zarándoklatok egyedi esetének számít, amelyhez a *minjánt* (מניין)¹¹² és a *sz'e'udát micvá* (סעודת-מצוה)¹¹³ közösségét a nyíregyházi „*status quo*” hitközség férfi tagjai nyújtják.¹¹⁴

„A RABBI BÁCSI” – KERESZTÉNY ZARÁNDOKOK A CÁDIKOK SÍRJAINÁL

E látogatócsoportok mellett feltűnnek a *cádik* sírját egyéni krízishelyzet idején felkereső környékbéli keresztény zarándokok is – akikről a *vészorkorszak* előtti és utáni időszakra vonatkozóan szintén található irodalmi utalások.¹¹⁵ Keresztúri látogatók között „magyarok vannak olyanok, akik kérték, hogy menjek már el velük, és leírták a kérést, oda bedobták. És akkor megsegítette őket a rabbi.” – meséli a temetőgondnok. „Mai napig [nem zsidók] is eljönnek. (...) – meséli egy *ortodox* idős hölgy az újhelyi te-

107 Mivel a férje a keresztúri rabbi leszármazottja. (Bacsikai Sándor utólagosan hozzáfűzött szíves közlése)

108 Legenyemihályi.

109 Gálszécs.

110 Dr. Scheiber Sándor professzor (1913–1985), a budapesti Rabbiképző igazgatója.

111 Dr. Farkas Ervin, Boro Park, Budapest. In: BACSKAI 2004: 106.

112 Az ilyenkor mondandó Kádis és Kél mólé ráchámim ugyanis csak 10 zsidó férfi által alkotott közösségben hangozhat el.

113 – a rituális étkezés

114 Lásd: www.nyirzsido.fw.hu/letöltés_ideje: 2005. 02. 28./

115 DOBOS 1970, 211–212, 218; DOBOS 1990, 31–32, 36.; vö.: *Bodrog-parti Hírek* 1995 május, különszám, 3, 7.

metőben Mose Teitelbaum sírjánál, akihez a *chászid történetek* is kötnek keresztény látogatókat, többek között Kossuth Lajost is – Most is, hogy takarítottuk itten a dolgot, és nagyon szépen megkértek, hogy... három hölgy is, hogy... nem akárcik, tanárnők. Úgyhogy engedjem meg. Mondtam: »Kendőt legyen szíves tenni a fejére, mert különben nem lehet beengedni magukat, mert asszonyok.« Mert ha lányok, bejöhettek. (...) Hát, csak annyit kértek, hogy bemehessenek, hogy megnézzék, a csodarabbi hol fekszik. Mert ők hallottak annyi sok jót erről, hogy gyógyított. Az orvos lemondott a betegről, és elvitték hozzá, és meggyógyította. (...) Hát, eljönnek. És olyan boldogok, ha beengedem őket ide. Hát, imádkoznak. Hát az ő vallásuk szerint. Ugye, én nem szólhatok nekik, hát ők azt tudják, ők azt imádkozzák. Én másat imádkozok, amit én ismerek. Én az Örökkévalót kérem, ők meg az Istenkét, meg mit tudom én, Máriát.” E látogatósok többnyire a környékben élő keresztények egyéni krízishelyzeteihez kötődnek. „Vannak, akik telefonálnak, hogy J., had menjünk be, mert problémáink vannak. Beengedem. – meséli Nagyállón egy helyi *ortodox* családból származó hölgy – »Semmi gond, tedd föl a sapkát, kösd be a fejed. Jöhetsz, nemzetközi.« (...) Amikor lemegy egy református, meg egy katolikus, vagy egy jehova, hát, amit ő akar, azt mondja.”

Ennek során a csodarabbikat többnyire a közvetítők sorába illesztik be. Egyik református adatközlőmnél *Reb Sájele* a katolikus páduai Szent Antal mellett tűnt fel. Az idős hölgy Miatyánkot és Hiszekegyet mondott, mielőtt unokájának a „*rabbi bácsi*” segítségét kérte volna. Katolikus ismerőse viszont csak saját szavaival mondta el kérését a *keresztúri rebbe* sírjánál. Itt időnként kerítésen bedobott magyar nyelvű cédulákra is akadnak a gondnokok.

„CSODARABBIK NYOMÁBAN” – ÖRÖKSÉGTURIZMUS ÉS HONISMERETI LÁTOGATÁSOK A CÁDIK-SÍROKNÁL

Az örökségturizmushoz köthető, magyarországi zsidó vagy keresztény, illetve nem vallási alapon szerveződő honismereti kiránduló csoportok, amelyek megjelenése már teljes egészében a vallási újjáéledéshez kapcsolódik, szintén e sírok látogatói közé sorolhatók. „Iskolai látogatások vannak, tehát osztályok jönnek. – meséli a fent említett kállói hölgy – A környékről, a megyéből, volt hogy Budapestről is. Teljes osztályok jönnek, mert ugye most nagyon az Ótestamentumról... vagy nagyon népszerűek... (...) Mikor látják, hogy kvitlik vannak ottan, kérdezik, hogy azok mik. És akkor elmondom, hogy... hogy nézzék, hát ha van valami kívánságuk, olyan (...) akkor írják le, és akkó tegyék le oda.” „Őt pedig... ez a Káin Józsefet pedig a vasutasok látogatják állandóan. Itt van az eredeti sírköve. Most állították neki. (...) Mert vasútépítő mérnök volt, és ő csinálta meg a vasutat Szabolcs-Szatmár megyében.” Némely kirándulás esetében a vallási újjáéledés új értelmezéseinek keretében az örökségturizmus és a honismereti látogatás motivációi együtt tűnnek fel. „Voltunk az iskolával. – meséli egy budapesti zsidó iskola *neológ* tanárnője – A Sch.-ben tanítok óraadóként, és a Sch.-es tanárokkal voltunk tavaly *csodarabbi nyomában* így azon a részen, Sátoraljaújhely, Olaszliszka, Tokaj, ott végiglátogattunk egy csomó csodarabbi-sírt. /G.N.: Kirándulás volt?/ Tanári kirándulás. (...) Voltak, akik tettek le kvitlitket.”

Hasonló kirándulásokat a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület is szervezett Tokaj-hegyalján, utóbb pedig Makón, ahol a várost a tudósítás „*csodarabbik földjeként*” aposztrofálta.¹¹⁶

Ezek közé illeszthető az a látogatás is, amelyről a makói *rebbe* kapcsán számolt be az egyik temetőgondnok 2004-ben. Itt ugyanis egy szegedi katolikus kirándulócsoporthoz tett látogatást a város csodarabbijához, *Ohel Mosehoz*, Vorhand Mózeshez (1880–1944) és egykori *ortodox* zsidósághoz kötődő helyeken.

E zarándokhelyek a népszerűsítő turisztikai kiadványokban és a települések honlapjain is megjelennek.¹¹⁷

VÁLTOZÁSOK – ÉRTELMEZÉSEK

A zsidó népi jámborsággal megjelenő új zarándokgyakorlat Magyarországon a 19. század közepére vált intenzívvé. Ez a 20. század első felében mind kiterjedtebb, s változatosabb formát öltött. Az igénybevett infrastruktúra, a megmozgatott tömegek nagysága, az egyes helyek vonzaskörzete, valamint néhány külsőség folytán a keresztény környezet szemében a búcsújárások párhuzamaként jelent meg.

E zarándokgyakorlat, melynek a *vészorkorszak*, majd az új társadalmi berendezkedés vetett véget – az 1990-es évek vallási újjáéledésének keretében ismét megújult, s különböző csoportokra terjedt ki. Szerkezetében, funkciójában azonban jelentős változások következtek be, mint ahogyan a benne résztvevő csoportok is jelentős változásokon mentek keresztül. Még korábban e látogatások vallási értelmezése szinte kizárólagos volt, addig az ezredfordulóra e zarándokhelyek eltérő használata, a látogatások eltérő jellege figyelhető meg. A zarándoklatok egyéni vallásosság által meghatározott módja mellett szembeűnő e helyek profán értelmezése. E sírokat – kisebb mértékben – a korábbi társadalmi berendezkedés alatt is látogató, külföldre vándorolt vidéki *ortodoxia* hagyományos zarándoklatkonceptiója mellett feltűnnek e síroknál a honismerethez vagy az örökségturizmushoz sorolható látogatások is. Ugyanakkor e zarándokgyakorlat a vallási újjáéledésben egy lehetséges alternatívát is képez a felmenők vallásához való visszatalálás, s az egyén vallásosságának kialakítása során, a külföldön élő hagyományos közösségek fennmaradásában pedig meghatározó szerepet kap.

Sajátos jelenségnek, a fentiekől eltérő értelmezésnek tekintendő a kereszténység különböző irányzataihoz tartozó személyek vallási motivációjú látogatása, *rebbe*khez való viszonya. Ehhez alapot a *csodarabbik* mediátori szerepköre nyújthatott. A *cádikok* felekezettől független segítsége a falusi zsidó közösségek környezetükkel való együttélését is megkönnyíthette egykor,¹¹⁸ ma pedig a keresztény látogatásokat többnyire az egyéni krízishelyzet és egy korábbi gyakorlat helyi emléke motiválhatja, mely során a *csodarabbi* az égbéli közbenjárók körébe illeszkedik be.

116 Mazsike Hírlevél 2005. november, 8–9., ill.: www.mzsh.hu/hirek.html /letöltés ideje: 2006. 01. 18./

117 Lásd ORBÁN 1991, 74–88; ORBÁN 2003, 76–82. ORBÁN 2004., és www.netelek.hu/midi4you/liszka/liszst.html; www.satoraljauihely.hu/turizmus/latnivalok/zsido_temeto.htm; www.interdnet.hu/Zsido/UJELET/archiv/u980603.html; http://www.zsido.hu/guide/guide_has.htm

118 Vö.: SZARVAS 2000, 641.

BACSKAI SÁNDOR

1997 *Egy lépés Jeruzsálem felé.* New York – Budapest – Jeruzsálem, Múlt és Jövő (149–181.)

2004 *Az első nap.* Emlékképek az ortodox zsidóságról. Budapest: Múlt és Jövő.

BILU, Yoram

2001 A Moroccan Jewish Shine in Israel. In: *The Life of Judaism.* Edited by Harvey E. Goldberg. Berkeley, University of California Press. (195–212.)

BORGÓ

2003 Újabb levél Kőbányai Jánosnak, *Múlt és Jövő* 2003/ 3. (106–107.)

BORSÁNYI-SCHMIDT FERENC

2003 Chaszidizmus – a zsidó misztika újkori virágzása, *Remény* 2003/ 3. (32–36.)

BUBER, MARTIN – PFEIFFER, IZSÁK

1943 *Száz chaszid történet.* Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége.

DEUTSCH GÁBOR

2002 *Ajtónyitás.* Deutsch Gábor válogatott írásai. Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem.

DOBOS ILONA

1970 A „csodarabbi” a magyar népmondában. *MIOK Évkönyv 1970.* (211–221.)

1990 *A csodarabbi alakja a néphagyományban,* in: KRÍZA ILDIKÓ (szerk.): *A hagyomány kötelékében.* Budapest: Akadémiai. (31–37.)

FÉNER TAMÁS – SCHEIBER SÁNDOR

1984 „...és beszélj el fiadnak...” Zsidó hagyományok Magyarországon. Budapest, Corvina.

GANZFRIED, SLOMO

1934–1937 *Kicur sulchán áruch (קצויר שלחן ערוך)* A Sulchán aruch kivonata a szöveg mellett közölt magyar fordítással. II. kötet, A sabbosz és ünnepek szabályai (דיני שבת ויום טוב) Várpalota, Ford. és kiad. Dr. Singer Leó főrabbi.

GLESZER NORBERT

2005 „Zsidó búcsú” – *jahrzeit* – „világtalálkozó” Egy rítus szerepe a Magyarországról elszármazott zsidó virtuális közösségek életében. In: *Néprajzi Látóhatár, XIV.* 1–2. (77–104.)

2006 *Üzenetek e világból. A kvitli elhelyezésének ritualizálása a magyarországi cádik-síroknál.* In: Barna Gábor (szerk.): *Rítus és ünnep.* Szegedi Vallástudományi Könyvtár 15. Szeged: Kairosz. (in print)

GOLDBERGER IZIDOR

1908 *Zsidó búcsú Ujhelyen.* IMIT Évkönyv 1908. (251–256.)

GREEN, ARTHUR

1995 *Satmar Hasidism.* In: Eliade, Mircea (Editor in CHIEF): *The Encyclopedia of Religion.* Volume 5. New York: Simon & Schuster Meccmillan. (212.)

HAUMANN, HEIKO

2002 *A keleti zsidóság története.* (Das Geschichte der Ostjüden) Budapest: Osiris.

ILYÉS ZOLTÁN

2003 *Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvagyturizmus” mint tér- és identitás-szervezés.* In: FEJŐS ZOLTÁN – SZIJÁRTÓ ZSOLT (szerk.): *Helye(in)k, tár-*

gya(in)k, képe(in)k. *A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest, Néprajzi Múzeum (51–56.) (http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/)

KELEMEN ADOLF

1906 *Jeruzsálemi utam*. IMIT Évkönyv 1906. (176–204.)

KRAUSZ SÁMUEL

1902 *Átoktáblák*. Ethnographia 1902. (145–156.)

1930: *Magyarországi úti kép a múlt századból*. IMIT Évkönyv 1930. (79–89.)

MOSKOVITS, CVI

1999 *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez*. Hungaria Judaica 15. Szerk.: KOMORÓCZY GÉZA Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

OLÁH JÁNOS

1999 *Judaisztika I. Ünnepek, emléknapok, gyász- és böjtnapok, nevezetes napok*. Budapest, Filum.

ORBÁN Ferenc

1991 *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, Panoráma.

2003 *Magyar zsidó útikönyv*. Budapest, Makkabi.

2004 *Magyar zsidó zarándokkönyv*. Budapest: Chábád Lubávicz Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.

PAPP RICHÁRD

1999 *Magyar–zsidó revival? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. (www.mtaki.hu/tanulmanyok/papp_richard/) (2005. 03. 08.)

2003 *Vallási tradíciók és kisebbségi kultúra a Kárpát-medencében*. In: Tabula 2003 6(1) (59–92.) (http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/papp_richard/)

POSNER, ZALMAN I.

1994 *A zsidó gondolkodásmód. (Think Jewish) Hogyan látja a chaszidizmus a ma világát?* Budapest: Chabad Lubavicz Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.

PUSZTAI BERTALAN

1998 *Vallás és turizmus*. In: FEJŐS ZOLTÁN (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum (13–23.)

RAJ TAMÁS

1999 *100+1 jiddis szó*. Budapest: Makkabi.

SZARVAS ZSUZSA

2000 *Hagyományos közösség – modernizációs foglalkozás. A bodrogkeresztúri zsidóság szerepe a borkereskedelemben*. In: CSERI MIKLÓS – KÓSA LÁSZLÓ – T. BERCZKI IBOLYA (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai. Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. (637–643.)

UJVÁRI PÉTER (szerk.)

2000 *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Makkabi.

UNTERMAN, ALAN

1999 *Zsidó hagyományok lexikona*. (Dictionary of Jewish Lore and Legend) Budapest: Helikon.

VINCZE KATA ZSÓFIA

2005 *A zsidó valláshoz való visszatérők Budapesten. A hagyománytól való elszakadás és a báál tsuvá jelenség kérdései. Doktori disszertáció – Néprajzi Doktori Iskola – Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Iskola. (kézirat a ELTE-BTK Néprajzi Tanszéki Könyvtárában)*

NORBERT GLESZER

JEWISH PILGRIMAGES TODAY
RESTRUCTURING OF PILGRIMAGES TO MIRACLE-WORKING RABBIS
AT THE TURN OF THE CENTURY

During the 19th-20th centuries several significant pilgrimage sites related to *Jewish folk piety* developed in the territory of historical Hungary. Mainly the pilgrimage traditions of Jewish communities living in the countryside were active and diversified. In 1944 the Holocaust put an end to this intensive practice of pilgrimage. After World War II pilgrimage traditions were revived. However, by the middle of the 1950s the pilgrimage practice came to a complete end, due to the new social structure, as well as to the emigration of traditional Jewish communities surviving the Holocaust.

Then in the 1990s, due to the religious revival characteristic of the age, Jewish pilgrimage practice of the kind also came to life again, nonetheless, by this time participating communities had changed, as well as parallel practices and new interpretations had appeared within the tradition. Traditions related to miracle-working rabbis are just about to change in Jewish communities in Hungary, since the social structure of Jewish communities has also altered.

Present paper discusses this presently changing tradition.

1. kép: A közösségi hagyományokat az USA-ban továbbvivő szatmári és a munkácsi rebbe Budapesten, 1982-ben. (fotó: Lackó András, www.sofar.hu)

3. kép: Imádkozó fiatal chászid férfi Ohel Mose (Mose Vorhand) makói cádik sírkövénél a halálózási évfordulón, az 5764. liturgikus évben Makón (2004)

4. kép: Az Izraelben élő makói rebbe és kísérete, a dédapja: Ohel Mose sírjánál Makón, az 5764. liturgikus évben, a halálozási évfordulón. (2004)

5. kép: Sírlátogató család Ausztriából a makói cádik nyughelyénél az 5764. liturgikus évben, a 60. halálozási évfordulón. (2004)

6. kép: Imádkozók Nyíregyházán Friedmann Ignác, első helyi ortodox rabbi Jahrzeitjén az 5764. liturgikus évben. (2004) (fotó: Tóth-Ábri Péter (www.nyirzsido.fw.hu))

2. kép: A szatmári rebbe, Mose Teitelbaum, a dinasztiaalapító sátorlajaujhelyi cádik halálózási évfordulóján Újhelyen, 1984-ben. Kezében kérésdúlatokat tart, amelyeket a sírra szokás helyezni. (fotó: Lackó András, www.sofar.hu)

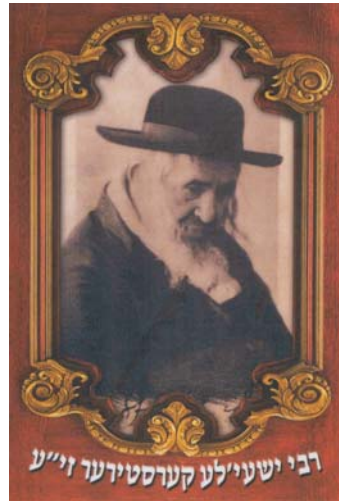
8. kép: 5764. elul hava – a bűnbánati időszakra való készülés és a cádik-sírlátogatások ideje – budapesti sírlátogató Simon Oppenheimer rabbi sírjánál. (2004)

7. kép: Kiránduló magyarországi vidéki zsidó házaspár és szatmári chászidok: Teitelbaum-leszármazottak Mose Teitelbaum jahrzeitjén az 5764. liturgikus évben Sátoraljújhelyen. (2004)

9. kép: Vidéki neológ hitközségi kirándulás a kállói cádik: Eizik Taub sírjánál, 5763. elul havában. (2003)

10. kép: „Rebi Jesájele Keresztírer – Zhutot jehi álenu.” (Bodrogkeresztúri Steiner Saje rabbi – az érdemei legyenek rajtunk.) A keresztúri csodarabbit: Reb Sájelét ábrázoló kép napjainkból. (Tokaj-Hegyaljai Zsidó Hagományőrző Egyesület, www.zsidohagyomany.fw.hu)

11. kép: Jovél hasisim – 60. évforduló. Kép az ivrit nyelvű chászid sajtóban a makói világtalálkozóról és zarándokltról. A közösségi szimbólumként megjelenő helyek: balról Mose Vorhand sírköve és kvitli-ládája (A sírkő), jobbról a felújított makói orthodox zsinagóga, a 2002-es avató résztvevőivel (A makói bét-din feje a makói bét-hamidrás avatóján Makón), középpűt az aktuális évfordulót jelölő felirattal és a felújított zsinagóga stilizált rajzával. (The Whol Word 2004. jún. 4., 25.)

A kállói Rebbe Budapesten!

Bárkit szivesen fogad

- Tanácsadásra
- Beszélgetésre
- Áldásadásra

Soha vissza nem térő alkalom!

A Rabbi Úr fogadóórái:

- 16-án hétfőn, 17 - 22 óráig a Kazinczy utcai Zsinagógában (Dob u. 35)
- 17-én kedden, 17 - 20 óráig a Szóda kávézóban (Wesselényi utca 18.)
- 18-án szerdán, 17 - 22 óráig a Micve klubban, Budán (Frankel Leó u. 49.)

További információ: R P 06/20-

12. kép: Plakát a Williamsburgban élő kállói rebbe 2005. évi budapesti látogatásáról.

13. kép: Cikkillustráció a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Hírlevelének 2005. novemberi számából. (XVII. évf. 9. szám 8–9.)

NAGY MÁRTA

A MAGYARORSZÁGI MACEDOVLAACHOK REGIONÁLIS TUDATA
A MŰALKOTÁSOK TÜKRÉBEN¹

A macedovlachok (köznyelvi szóhasználatnál cincárok), a 4. századtól Macedóniában letelepült vlach népelemek, nyelv és kultúra tekintetében jórészt hellenizálódott lezármazottai. Magyarországi megjelenésük a 16. századra tehető, amikor a török hódítók nyomában, majd a későbbi évszázadokban folyamatosan érkeztek a törökök balkáni mozgásának függvényében. Főképpen kereskedelemmel, átmenő-, tranzitkereskedelemmel foglalkoztak. Kezdetben nem telepedtek le állandó jelleggel az ország területén, ez csak a Húségeskü (1774) után következett be.² Egyházközségeket a magyarországi ortodox diaszpóra más tagjaival, főképpen a görögökkel (Pest, Gyöngyös stb.) együtt alkottak, de románokkal (Békés) és szerbekkel (Ráckeve, Hódmezővásárhely stb.) is. Legközelebb a görögökhöz állottak, hiszen az évszázadok alatt nyelv és kultúra tekintetében elgörögösödtek.

Görög műveltségükre utal például, hogy az 1783-tól, a szerbekétől külön működő pesti görög iskola első tanítója Anasztásziosz Kapitanovics személyében vlach származású volt.³ Vlach identitásukat azonban a görögökkel szemben is őrizték, aminek bizonyítéka, hogy a pesti vlachok 1795-ben megállapodtak az egyházközség másik csoportját alkotó görögökkel abban, hogy a görög pap mellett románul is tudó macedovlach papot is alkalmaznak.⁴ A pesti vlachok elérték azt is, hogy a Helytartó Tanács 1808. július 25-én 16194. számú rendeletével engedélyezte külön vlach iskola föllállítását, továbbá a román nyelv liturgikus használatát is minden második vasárnapon.⁵

1 Az írás a jelenlegi Magyarországon fellelhető anyagot vizsgálja.

2 1774-ben Mária Terézia királynő a további görög tőkekiáramlást megakadályozandóan húségeskü letételére kötelezte a birodalomban élő görögöket és macedovlachokat. A török illetőségről való lemondás egyet jelentett a kedvező vámtarifák elvesztésével, ezért a görögök egy része visszaköltözött az óhazába, míg azok, akiket családi kapcsolataik, gazdasági vállalkozásaik Magyarországhoz kötöttek, letették a húségesküt és a birodalom alattvalóivá váltak. NAGY M.: *Căi de asimilare în arta bisericească a diasporei grecești din Ungaria*. In: *Dilema Europei Centrale: Conviețuire sau coexistență*. Collecția Minorități 6, red. resp. E. R. Colta, Arad, 2004, 319.

3 FÜVES Ö.: *A pesti görög-román iskolák*. In: *Magyar Pedagógia*, 1971/ 1-2, 135.

4 FÜVES Ö.: *A pesti görög kommunitas 1802. évi alapító szerződése*. In: *Antik Tanulmányok*, 1973, XX/2, 197.

5 FÜVES 1971, 136.